

1. AZ EMBER ÉS A NYELV

1.1. A NYELV KIALAKULÁSA

Sokféleképpen próbálták már magyarázni, miért és hogyan jött létre az emberi nyelv, végleges álláspont azonban a mai napig sincs. A különféle állatcsoportok kommunikációjának megfigyelése adott ötletet arra vonatkozóan, hogy mit és hogyan tudott közölni az ősember hangadással, mozdulatokkal, viselkedésével, de a megfejtéstől még nagyon messze vagyunk. A nyelv kialakulása az emberré válás szükségszerű velejárója volt, s összefüggött a közös munkavégzéssel, a gondolkodás fejlődésével. Az érzelmek kifejezése és a társak befolyásolása az állatok viselkedésében is megfigyelhető, amikor azonban eltávolodnak egymástól a közlésfolyamatban részt vevő egyedek, szükségszerűen meg kell jelennie a tájékoztatásnak is. Távol eső helyről, eseményről, régen történt dolgokról enélkül nem lehet tudósítani, s nem lehet terveket szőni sem. Erre csak egy bonyolult nyelv képes, amely valószínűleg egyszerű jelzésekbe fejlődött tagolt, ábrázolásra is alkalmas jelrendszerré. A folyamat részletei az idők homályába vesznek, a mai napig viták alapjául szolgálnak.

1.2. A VILÁG NYELVEI

Ma a világon több mint 3000 nyelven beszélnek az emberek. Hogy hogyan jött létre a nyelveknek ez a sokasága, arra a magyarázatot egyedül a nyelvtudomány nem képes megadni. A babiloni nyelvkeveredésről szóló monda arra utal, hogy a mai nyelvek egy ősnyelvből alakultak ki, a régészeti ásatások viszont azt mutatják, hogy a Földön az ősidőkben több helyen éltek emberek egymástól igen távol, s kezdetleges életformájuk miatt nemigen találkozhattak egymással. Mivel a közlés igénye minden csoportban fellép, valószínű, hogy több ősnyelvből jött létre a mai sokféleség. A nyelvek keletkezésének és kihalásának folyamata szorosan összefügg a nyelvet beszélő közösség történelmével. Ha a történelem viharai elsodornak egy népet, kihal a nyelve is, ilyenkor **holt nyelvekről** beszélünk. Közülük Európában legismertebb a latin nyelv.

1.3. ROKON NYELVEK

Sokféle elképzelés alakult ki arról is, hogyan keletkeztek az egykori ősnyelvekből a mai nyelvek. Az egyik tetszetős feltevés az úgynevezett **családfaelmélet**, amely az **ősnyelvet** egy fa törzséhez hasonlítja, a fa ágai pedig az **utódnyelvek** lennének. Érdekes azonban a családfa gyökereit is megrajzolni, akkor válik, pontosabbá a hasonlító-

ság. Nagy a valószínűsége annak, hogy az ősnyelvek előzőleg nyelvjárási változatban éltek. Ha egy népcsoport háború, nehéz megélhetési körülmények vagy túl nagy népsűrűség miatt szétválík, önálló népekre szakad szét, az egymástól távol kerülő népek nyelve külön fejlődik tovább. Így jönnek létre az utódnyelvek, amelyek közös eredetük folytán bizonyos hasonlóságot mutatnak. A hasonlóság mértéke nagyon különböző lehet attól függően, hogy milyen régen élnek önálló életet ezek a nyelvek. A lengyelek és az oroszok többé-kevésbé megértik egymást, ha ki-ki a saját anyanyelvén beszél is, a finn és a magyar nyelvet beszélők ezzel hiába kísérleteznének.

Az egy ősnyelvből kifejlődött utódnyelvek **nyelvcsaládot** alkotnak. A rokon nyelvek kapcsolatainak kutatásával az összehasonlító nyelvtudomány foglalkozik. Régészeti és történeti kutatásokkal kiegészítve megállapítható, hogy egy nép történetének bizonyos szakaszában hol, milyen népekkel élt együtt, vagy kik voltak a szomszédai, és milyen életmódot folytatott. Az ősök életmódjára és környezetére a szókészlet egyes elemei utalnak. Az őshazához, az ottani élethez kapcsolódó szavakat **alapnyelvi szókincsnek** nevezzük, ez a rokon nyelvek esetében megegyezik.

1.3.1. A nyelvrokonság bizonyítékai

Ősi szavaink természetesen sokat változtak az elmúlt évezredek alatt. A rokon népek szétválása után az egyes nyelvekben törvényszerűen fellépő eltérések mutatkoznak. A latin szókezdő *p* hangnak a németben *f* felel meg. Az *apa* latinul *pater*, németül *Vater* (ejtsd: fáter), a *hal* latinul *piscis*, németül *Fisch* (ejtsd: fis). Az azonos nyelvcsaládhoz tartozó nyelvekben ezenkívül hasonló nyelvtani szerkezetek is megfigyelhetők. Az európai nyelvek többségében például előljárószókat találunk. A nyelvrokonság bizonyításában tehát **az alapnyelvi szókincs egyezése**, a **szabályos hangmegfelelések** és különösen a **nyelvtani szerkezetek hasonlóságai** játszanak fontos szerepet.

1.3.2. A nyelvi univerzálék

A világ nyelveinek különbözősége ellenére vannak az emberi nyelvnek olyan sajátosságai, amelyek az emberi gondolkodással függnek össze, és ezért minden nyelvben megfigyelhetők. A világ minden nyelvében vannak szófajok, a mondat mindenhol szavakból, szószervezetekből áll, a beszédnek sajátos dallama van stb. Ezeket az egyetemes jelenségeket, a nyelvi univerzálékat nem ismerjük ugyan teljes mértékig, mégis bátran kijelenthetjük, hogy két rokon nyelv között sokkal több az azonosság, mint a különböző nyelvcsaládokhoz tartozó nyelvek között. A nyelvi univerzálék teszi lehetővé, hogy egyik nyelvről a másikra fordításokat készíthessünk. Hiába különbözik a nyelvek hangrendszere, szókincese, nyelvtani szabályrendszere, minden nyelv alkalmas az emberi gondolatok közvetítésére. CHOMSKY (ejtsd: csomszki) amerikai nyelvész szavaival élve: a felszíni szerkezet (pl. az elhangzó beszéd) eltér, de a mélyszerkezetben (gondolati síkon) nagyon sok a közös vonás a világ nyelvei között.

1.3.3. Az indoeurópai nyelvcsalád

A környezetünkben élő népek többsége az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozik. A nyelvcsalád másik, *indogermán* elnevezése arra utal, hogy egész Euráziában elterjedt nyelvekről van szó. Az indoeurópai alapnyelv nyomait kihalt utódnelvek írásos emlékeiben fedezhetjük fel. A legrégebbiről ismert indoeurópai nyelvet, a szanszkritot Indiában beszélték, és nyelvemlékek alapján rekonstruálható. Vannak azonban olyan holt nyelvek is, amelyeknek csak a nevük maradt fenn: szarmata, vandál, burgundi, lombard stb. Az indoeurópai nyelvcsalád hettita, tokhár, trák-frig és illír ága kihalt, az ind ág viszont ma is virágzik. Legrégibb írásos emlékei a Kr. e. II. évezredből szanszkrit nyelven maradtak fenn. Ez a nyelv lett később az indiai irodalom és tudomány legfontosabb nyelve. Az újind nyelvek közül ma legtöbben a hindi, az urdu, a bengáli, a pandzsábi, a gudzsaráti, a szingaléz és a cigány nyelvet beszélik. Az iráni ághoz tartozó óperzsa nyelven fontos nyelvemlékek maradtak ránk a Kr. e. 8. századból, többek között *Zarathusztra tanításai* a mazdaizmus, az óperzsa vallás szent könyvében, az *Avesztában*. Ma is sokan beszélik az újperzsa, a kurd, az afgán és az oszét nyelvet. Az örmény és az albán nyelv közeli rokonok nélkül, külön ágként jelentkezik a nyelvcsaládon belül, s így járt az egykor dór, jón és attikai változatban beszélt görög is.

Európa egyik legnépesebb nyelvcsaládjá a germán. A nagy népvándorlás idején beszélt nyelvek jó része kihalt, közülük a legjelentősebb a gót volt. A WULFILA püspök által 400 körül készített gót Biblia-fordítás például nagyban hozzájárult a germánok körében a keresztény vallás elterjesztéséhez. Írásukat, az ún. gót betűket hosszú ideig használták a németek. A germán nyelvcsalád keleti ágába tartozó nyelvek kihaltak, így a gót is. A nyugati csoporthoz tartozik az angol, a német és a flamand, az északi csoporthoz pedig a skandináv nyelvek: a svéd, a dán, a norvég és az izlandi. Az itáliai ág nyelvei az egykori, beszélt latin leszármazottai. A Római Birodalom hódításai nyomán elterjesztett latin nyelv helyi változataiból fejlődött ki nyugaton a francia, a provánszi, a katalán, a szárd, a rétoromán, a spanyol, a portugál, keleten pedig a dalmát (időközben kihalt), az olasz és a román. Kelta nyelveket ma kevesen beszélnek Európában. A szárazföldi csoport legjelentősebb tagja a gall volt, a szigetkelta csoporthoz tartozik az ír, a skót, a velszi és a breton.

A szláv alapnyelv a Kr. e. 7. századtól kezdve három csoportra bomlott. A nyugati szlávok (csehek, szlovákok, lengyelek), a déli szlávok (a szerbek, a horvátok, a make-dónok, a szlovének és a bolgárok), valamint a keleti szlávok (az oroszok, az ukránok és a beloruszok) nyelve ma is közel áll egymáshoz. A szláv népek első írásos emlékei a 9. századból maradtak ránk óbolgár vagy más néven óegyházi szláv nyelven, amelynek írását CIRILL és METÓD alkotta meg görög minta alapján. Magyarországi tartózkodásukra zalavári emlékművük emlékeztet bennünket.

A balti nyelvek közül az óporosz kihalt, a lettet és a litvánt ma a Balti-tenger meltekén beszélik. Mindkét nyelv archaikus, őrzi az ősi indoeurópai alapnyelv sok jellemvonását.

Az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó népek többsége latin betűkkel ír. Ez az írás a 22 jelből álló főníciai írásból származik, amelyet a görögök bővítettek ki nyelvük szükségleteinek megfelelően. A görög ábécé két irányban fejlődött tovább: nyugati változata lett a latin betűs, a keleti pedig a cirill betűs írás. A perzsa nyelvet beszélők – valószínűleg a muszlim vallás hatására – arab betűkkel írnak, az indiai írásoknak pedig több fajtája létezik ma is (szótagírás, képírás stb.).

1.4. NYELVFÖLDRAJZ

Két nyelv nemcsak akkor hasonlíthat egymásra, ha rokonok. A magyar *ház* véletlenül emlékeztet a német *Haus*-ra, az *iskola* szót viszont a latinból kölcsönöztük. A szomszéd népek nyelve különösen nagy hatással lehet egymásra. Nemcsak szavakat vesznek át egymástól, hanem a nyelvtani rendszerük is mutathat hasonlóságot. A magyar nyelvben viszonylag sok a német és a szláv jövevényszó, mert ezeknek a népeknek a szomszédságában élünk. Nyelvtani rendszerünk néhány furcsasága is idegen hatással magyarázható. Az *el kell mennem* szerkezet helyett az erdélyi magyarság körében általános az *el kell menjek* változat a román nyelv hatására, vagy Sopron környékén német hatásra gyakori az *el kellek menni*, *el kellesz menni* stb. forma, s az ún. terpeszkedő kifejezések megjelenése is többnyire német befolyással magyarázható. A nyelvföldrajz, amelynek alapvető feladata a nyelvi jelenségek térbeli eloszlásának tanulmányozása, a szomszédos népek nyelvei közti kölcsönhatásokkal is foglalkozik.

1.5. NYELVTÍPUSOK

A nyelveket nemcsak a rokonságuk alapján, hanem nyelvtani jellegzetességeik szerint is osztályozhatjuk. Azokat a nyelveket, amelyek változatlan szótövek egymás mellé helyezésével alkotják meg mondataikat, **izoláló** vagy elszigetelő nyelveknek nevezzük. Ezek a nyelvek a nyelvtani viszonyokat a segédszók, a hangsúly és a szórend segítségével fejezik ki. Ilyen a kínai, a maláj, az indonéz, a vietnami, de a tőlük rokonságban igen távol álló angol is ebbe az irányba fejlődött. Az **agglutináló** (ragasztó) nyelvek a szótövhöz ragasztott toldalékokkal fejezik ki a nyelvtani viszonyokat. Tipikus képviselője ennek a csoportnak a magyar nyelv. Amit a magyar egy szóalak-
kal ki tud fejezni, azt más nyelvek sokszor csak hárommal: *látlak* németül *ich sehe dich*, angolul *I see you*, franciául *je te vois*. A **flektáló** (hajlító) nyelvtípus a nevért arról a sajátosságáról kapta, hogy a nyelvtani kategóriákat a szótó megváltoztatásával képes kifejezni. A *sing* (énekelj) és a *sang* (énekel) jelentésének különbségét a németben a szótó magánhangzójának eltérése okozza. A tőlünk helyileg távol eső és kevésbé ismert indián nyelvek egy része (pl. irokéz, eszkimó) külön típust alkot, jellemzőjük, hogy egyetlen szóval sok nyelvtani vonatkozást képesek kifejezni, szómondatokat alkalmaznak.

A nyelvtípusok ismertetett csoportosításának van egy egyszerűbb, mindössze két típust elkülönítő változata. Ennek alapján a nyelvek egy része alapvetően **analitikus**, tulajdonképpen izoláló, mint az angol vagy a kínai, más részük **szintetikus**, toldalékokat használ, mint például a latin, a német, az orosz vagy a magyar; jellemző nyelvtani eszközeik a szóképzés és a szóösszetétel.

Az ismertetett felosztások csak nagy általánosságban érvényesek. Egy-egy példa elhangzása után sokszor azonnal lehet ellenpéldát mondani akár ugyanabból a nyelvből is: a flektáló jelenségek mellett a német nyelvben találkozhatunk izoláló példákkal is (előljárószók használata), ugyanakkor az igeragozás agglutináló jelenség. A nyelvtípusok tehát nem különülnek el élesen egymástól, és az egyes nyelvek történetük során akár típust is válthatnak.

1.6. KÖZVETÍTŐ NYELVEK

A világ nyelveinek sokasága gyakran hozza nehéz helyzetbe az embereket. Az idegent, aki nem beszél vendéglátóinak nyelvét – akármilyen nagy tudós lehet is hazájában –, a világon mindenütt megmosolyogják. Ez az ösztönös ellenszenv figyelhető meg egyes nyelvekben, ahol az idegent *némának* nevezik (ti. nem tud beszélni a házigazda nyelvéen). Ezt tükrözi *barbár* szavunk, amelynek latin eredetije (*barbarus*) nemcsak külföldit, idegent, hanem szellemileg, erkölcsileg durvát, műveletlent is jelentett, és a *német* népnév, amelynek szláv eredetije 'néma' jelentésű.

Ezen a helyzeten csak nyelvtanulással lehet úrrá lenni, de azzal mindenki tisztában van, hogy a világ valamennyi nyelvét úgysem tanulhatja meg. A választást rendszerint gyakorlati szempontok vezérik. Célszerű lenne megtanulnunk szomszédaink nyelvét vagy azokét, akikkel kereskedelmi kapcsolatban állunk. Az átlagember számára azonban még ez is túl nagy vállalkozásnak tűnik. Ezért alakultak ki már évezredekkel ezelőtt is az ún. **közvetítő nyelvek**, amelyekkel a világ távoli tájain is jól el lehetett boldogulni. Az óriási birodalmak nem nélkülözhatték a közös nyelvet, hiszen enélkül a rend fenntartása veszélybe kerülhetett volna. Közvetítő nyelv kialakulhatott egy-egy vallás hívei között is, de a nyelv ilyenkor nemcsak a hit terjesztésének, hanem a tudományoknak és a művészeteknek az eszköze is volt. Indiában a szanszkrit, a Közel-Keleten az óhéber, Európában az ógörög és a latin játszott fontos szerepet. Ezeket a nyelveket még jóval kihalásuk után is tanulják az emberek, hiszen olyan kultúrtörténeti értékeket őriznek, amelyek nélkül szegényebb lenne az emberiség. A felgyorsult élettempó és a technikai fejlődés azonban nem kedvez a holt nyelveknek. Szókincsük természetes úton nem bővül, nem képesek alkalmazkodni a mai követelményekhez.

Ezért manapság inkább olyan nyelveket tanulnak tömegesen az emberek, amelyeket anyanyelvként is nagyon sokan beszélnek, vagy amelyek gazdasági, illetőleg tudományos eredmények világméretű elterjesztésének eszközei. Az efféle természetes kiválasztódás eredményeképpen ma világszerte nagyon elterjedt az angol, a német, a francia, a spanyol, a portugál, az orosz, újabban a japán és a kínai. Elterjedésükben az

egykori gyarmatbirodalmak is fontos szerepet játszottak. A tőlünk távoli vidékeken élő népek között napjainkban is alakultak ki közvetítő nyelvek: Indiában a hindi és az urdu, Afrikában a szuahéli tölt be ilyen szerepet. A világméreteken beszélt, tanult és elterjedt nyelveket **világnyelvek**nek nevezzük. A természetes úton létrejött világnyelvek gyakorlati jelentőségét nem lehet kétségbe vonni, de különösen a kisebb népek így módon hátrányos helyzetbe kerülnek. Így merült fel a mesterségesen megalkotott világnyelv gondolata, amelynek nyelvtana rendkívül logikus, egyszerű és kivételek nélküli lenne, szókészletét pedig a világ számos ismert nyelvéből állítanák össze. Az eddig megszerkesztett legismertebb **mesterséges nyelv**, az eszperantó ZAMENHOF lengyel orvos alkotása. Körülötte egész mozgalom bontakozott ki. A tudományos-fantasztikus regények világában nem újdonság az egyetlen **nemzetközi nyelv** gondolata sem. A jelenleg beszélt nyelvek közül az angol halad abba az irányba, hogy a világ valamennyi népe közötti közvetítő nyelvként működjék. Az anyanyelv használata mellett egy ilyen nemzetközi nyelvre a világ valamennyi népének szüksége lenne.